

Статті

Роман РАДОВИЧ

**ПІДБІР ТА ЗАГОТІВЛЯ
БУДІВЕЛЬНОЇ ДЕРЕВИНІ
НА ПРАВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ**

Roman RADOVYCH. Selection and Purveyance of Timber in Pravoberezhne Polissia.

Підбір та методи заготівлі будівельної деревини на Поліссі відносяться до найменш висвітлених питань в українській етнографічній науці. Опубліковані на сьогодні відомості досить скромні та фактичний польовий матеріал і носять в своїй основі здебільшого епізодичний та фрагментарний характер. Поряд з тим цей аспект народних будівельних знань заслуговує на особливу увагу, оскільки поєднує в собі накопичений народними будівничими протягом віків чисто практичний досвід з реліктами дохристиянських анимістичних та демонологічних вірувань і християнських нашарувань. У запропонованій статті використаний польовий матеріал, зібраний автором протягом 1985-97 рр. в Київській, Житомирській, Волинській та Рівненській областях.

Основними породами, які використовувалися на Поліссі при спорудженні житла були: сосна ("хвоя", "смола", "смолина", "смул", "осмул") та дуб. Рідше для цієї мети застосовували осику ("осину", "осник", "восину", "восове дерево") та вільху ("ольху", "ольшину", "ільху", "вульху"). Іноді траплялись будівлі, при виготовленні основних конструкцій яких застосовували липу та тополю, а в окремих випадках смереку ("ялове дерево"), берест, березу тощо.

З дуба виготовляли найбільш відповідальні елементи житла: "підвалини", ("подвали", "подруби", "подошви"), стовпи каркаса ("слупи", "арцаби", "увшули"), віконні та дверні коробки, тиблі тощо. Часом дубовим був і головний сволок. Траплялось, що з цього матеріалу виготовляли нижню частину зрубу (до підвіконника). На верхні вінці зрубу, з теплотехнічних міркувань, його не давали.

Найбільш вживаною породою при виготовленні зрубу та інших елементів житла (часом навіть і підвальних) була сосна. В деяких місцевостях Полісся нерідко при спорудженні стін поряд з нею застосовували осику та вільху. Вільха йшла, як правило на нижні вінці, осика – на

верхні. Траплялось, що осиковими робили і сволоки. Особливою повагою в поліських будівельників користувалася липа. Її деревина відзначається високими будівельними якостями: вона м'яка, легка, легко обробляється, добре колеться, не жолобиться і не тріскається, поряд з тим є надзвичайно міцною. З липи робили стелю, сволоки, верхні вінці стін тощо. Липова хата вважалася на Поліссі найтеплішою і сухою (сс. Луговики Поліського, Нівецьке Народицького, Гірки Любешівського р-нів), хоча з липи будували рідко, що зумовлювалось дефіцитом цієї породи. Місцями її наділяли громовідівідними властивостями (с. Обуховичі Іванківського р-ну)¹. Очевидно це було однією з причин насадження липи біля церков – домінуючих у селі будівель. В деяких місцевостях України вірили, що липа відвертає прокляття (тому в ній так багато наростів)².

Зрідка, здебільшого в Волинській області у зруб хати клали тополю. В с. Сереховичі Старовижівського р-ну говорили: "Оженився – сади тополю, буде синові хата".

З обстежених на території Київської, Житомирської, Волинської та Рівненської областей 356 будівель житлового призначення, зруби 77,8 % виготовлені з сосни, 10,3 % – з використанням осики, 3,9 % – вільхи, 2,2 % – осики та вільхи, 1,7 % – тополі, 1,4 % – дуба, 1,4 % – липи. Підвалини дубові у 83,1 % будівель, лише 16,8 % мають соснові підвалини (див.: Таб. I).

Критерії та процедура підбору будівельної деревини поєднували в собі як чисто практичні, так і обрядово-ритуальні моменти. В ритуально-обрядовому відношенні перш за все існували застереження до дерев з "природними вадами" (наростами, губками, розвилками тощо), та дерев "помічених Богом" (чи Нечистим Духом): битих громом, поламаних чи вивернутих бурею та ін.

Особливу увагу звертали на те, щоб дерево було "живим" (зеленим). Сосну, котра "засохла на пні" ("в'ялку", "в'ялици", "сухостой", "сухостойку") не давали навіть у стіни "холодних" приміщень. Хата, збудована з такого дерева, була б "нешасливою": "в ній сем'я зводиться" (с. Норинськ Овруцького р-ну), "хазяїн всохне" (с. Мотійки Народицького р-ну).

Найбільш серйозні перестороги мали поліщукі до дерев, "побитих громом" ("громовиці", "громобою", "громобойки", "громового дерева", "грозового дерева", "громобойного дерева", "дерева з під грозди", "дерева битого громом"). Таке дерево вважали "грішним" (с. Корощино, Май-

¹ Тарас Я. Вибір місця та дерева для будівництва хати на Поліссі // Народознавчі Зошити.– 1996.– N 1.

² Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.– Київ, 1992.– С. 319.

дан Олевського р-ну), говорили, що у таких випадках “є провина лесини (дерева)” (с. Озеряни Олевського р-ну); “Бог громом б’є зло” (с. Гоніїв Овруцького р-ну); “Гром – це Божа воля, куди схоче, туди вдарить” (с. Сновидовичі Рокитнянського р-ну); “через дерево бите громом, в лісі не можна навіть переступати – заблудишся: воно заступає дорогу” (с. Іллінці колишнього Чорнобильського р-ну); “це дерево даже, як рубають на дрова – може скалічить” (с. Стovпника Олевського р-ну). За’ народним повір’ям, побиті громом дерева, були пристанищем нечистої сили і Бог позначив їх скалічивши: “таку сосну гріх різать, Бог її бив, бо на ній сидів нечистий” (с. Бегуни Овруцького р-ну); “молнія б’є там, де ховається нечистий дух” (с. Стovпника); “під цим деревом сидів нечистий дух і Бог в нього спустив стрілу” (с. Жерев Народицького р-ну); “на цій деревині лихий гуляв” (с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну); “гром б’є це дерево, бо Бог б’є це дерево, бо під ним ховається чорт” (с. Хочино Олевського р-ну); “бо там сидів чорт і Бог вдарив, щоб його вбити” (с. Федорівка Поліського р-ну). В с. Стovпника дістаемо більш детальну інформацію про “громобойну сосну”: “Є такі Вихорі. Ветра нема, а тут ні з того, ні з цього раптом появляється вихор – закрутить і щезає. Оцей Вихор – це чорт (нечистий дух). Як цей вихор пронизить чоловіка, то чоловік помре, як він остановиться в котромусь дереві, то в це дерево до місяця вдарить молнія”.

Побиті громом дерева поліщукі не брали навіть на дрова (сс. Федорівка Поліського, Стovпника Олевського, Сновидовичі Рокитнянського, Ладижичі, Іллінці колишнього Чорнобильського р-нів): “Ним навіть печки не можна топить, бо гроза вдарить в хату” (с. Озеряни). В народі вважали, що це дерево “окалічив” Бог і коли його покласти в будову, то Бог окалічить і хату” (с. Домінське Овруцького р-ну). В такому житлі могли бути пожежі (с. Буда Вовчківська Поліського р-ну), в нього може “вдарить гроза” (с. Любовичі Малинського, Давидки Народицького, Сновидовичі Рокитнянського, Озеряни Олевського р-нів). Інформатор з с. Макалевичі Радомишльського р-ну пояснює, що “дуб, в который вдарила гроза, має магнетізм” – притягує грозу (“магнітне дерево”), власне тому, коли його взяти в будову, “гроза може побити і хату”. Поряд з тим респонденти вважають (с. Збраньки Народицького р-ну), що громобойна сосна впливала і на теплотехнічні властивості житла – в збудованій з неї хаті буде холодно.

Недоброю славою користувались поламані бурею (“бурелом”, “буреломка”, “буреломне дерево”), чи вивалені вітром (“вивернуте”, “вивалене”, “валюжне”, “вивертень”, “виворот”, “ви-

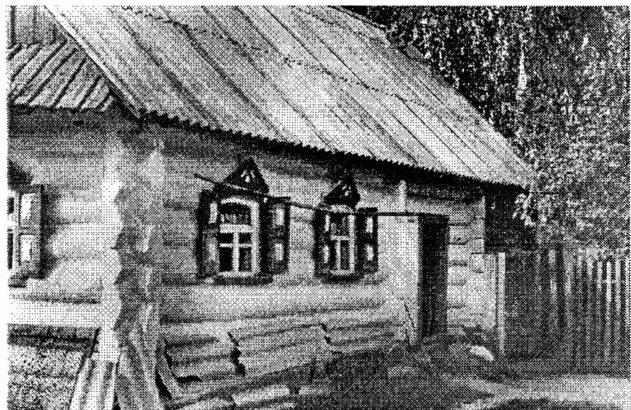
воротень”) дерева. Скалічення дерева в народі вважали справою рук нечистої сили: “По ньому походив злій дух” (с. Норинськ), “йшла нечиста сила – й поломила” (с. Любовичі), “коло нього порається нечиста сила” (с. Буки). В хаті, збудованій з “буреломки теж були б всякі негаразди, щось буде трощити” (с. Чоповичі Малинського, с. Іллінці колишнього Чорнобильського р-нів), будуть пожежі (с. Макалевичі) та ін. Тому її не брали навіть на стіні “холодних приміщень” (сс. Дівошин Народицького, Ігнатпіль Овруцького р-нів). Це ж стосується і дерев, вивалених бурею (“бурою”, “бураном”, “вихором”): “в дереві, виваленому вихором, чорт крутився, то й вивернув” (с. Жубровичі Олевського р-ну); “це справа рук нечистого духа” (с. Жерев). Жителі с. Макалевичі вважали, що “його Господь ліквідровал, щоб не брав ніхто”. Таке дерево “дуже мішає житні” (с. Буда Вовчківська), тому в хаті збудованій з нього “щось буде трощити” (с. Іллінці); “буде хобайство вивертать” (с. Рудня Комсомольська); “хата, збудована з нього, ісchezne” (с. Стovпне), “її розвалить бура” (с. Дівошин).

Такі дерева не брали навіть на дрова (с. Буда Вовчківська, Дівошин, Ігнатпіль, Озеряни): “коли виворотень чи бурелом кинуть в печку, то вітер хату розкидає” (с. Озеряни). Хоча місцями (с. Федорівка, Бігуни) буреломне дерево для опалення використовували.

Остерігались поліщукі і дерев з природними вадами (“позначеніх Богом”). Не в менший мірі, ніж “громобою”, боялись “свічного дерева” (“свічки”, “чортової свічки”, “дерева із свічкою”). У нього “із середини самого стрижня йшов боковий відросток – “сук”, “жила”, “свічка” (відросток, як правило, невдовзі обсихав). “Ця свічка пронизувала дерево до самого серця” (с. Стovпника). Коли таке дерево покласти в стіну хати, то “сем’я буде мерти” (с. Хочино); “в хаті будуть мерти” (с. Рудня Комсомольська); “в хаті буде мерець” (с. Журжевичі Олевського р-ну); “халяїну буде смерть” (с. Корощино); “це дерево для грома і в хаті будуть неприємності” (с. Лопатичі Олевського р-ну); “не буде злагоди, мирної жизні” (с. Буки); “може бути нелад в сем’ї, не вестись худоба, смертность, пожари” (с. Стovпника); “чорти на ній окосяться” (с. Радовель Олевського р-ну).

Часом розрізняли дерево з “байстрюком” – сосну, в якої основний стовбур засох, а залишився тільки боковий відросток “байстрюк” (с. Бігуни). У хаті, де використаний такий матеріал, за повір’ям, мав завестися байстрюк (с. Норинці Народицького р-ну). Застереження мали і до дерева, “роздвоєного від одного кореня” (“раловатого”, “роздвоеного”, “ралістого”, “вилоподібного”, “виделичника”, “двойника”, “блізняка”).

Таке дерево “йшло в роздвор і жизнь в хаті, збудованій з нього, теж пішла би в роздвор” (с. Давидки); “у такій хаті роздвоїться життя” (с. Зелена Поляна Поліського р-ну). В с. Ігнатпіль з “виделичника” старались будувати хліви, бо вважали, що тоді у худоби будуть двійнята. Поліщукі мали й чисто технологічні застереження до раловатого дерева, воно – “крешове” (шартягне в один бік); “виделичник” дерево “посне” і швидко робиться крехким.

Хата. Село Млини Овруцького р-ну. Кін. XIX ст.

Уникали брати “кручене (вихльовате) дерево, бо жизнь в хаті буде вихльовата” (с. Чоповичі), “когось в хаті покрутить” (с. Жерев). Не брали дерев “заболених” (з “тубкою”, “тубою”, “грибом”, “вовчком”, “вовком”) – члени сім’ї могли б “боліть” (с. Мар’янівка), “у них можуть бути нарости, бородавки” (с. Бігуни). Остерігалися дерев, порослих омелою (с. Буки, Чоповичі): “в хаті з такого дерева буде боліть сім’я, не буде вестися” (с. Буки). В с. Луговики вважають, що коли в стіну покласти дерево, “побите дятлом” – в хаті будуть клопоти.

В обрядово-ритуальному відношенні до сосни особливих застережень не було. В Україні її вважали “благословенним деревом” – сосну благословив Господь за те, що вона не дала матеріалу на цвяхи при Хресних муках Ісуса³.

У будівництві застосовували сосну звичайну (*Pinus sylvestris L.*). Підбирали дерева з добре сформованим прямим і високим стовбуром (“праву”, “правеньку” сосну). Дивились, щоб вона була “гонкою”, – добре росла вверх (с. Любовичі), мала не багато “голля” і “суччя” (с. Лучанки, Листвин Овруцького р-ну). Тому її старались заготовляти в “густолісі” (с. Любовичі Малинського, Піхочицьке Овруцького р-нів), в “гущі” порослого мохом лісу (сс. Борутино Овруцького, Мар’янівка Поліського, Тепениця і Зубковичі Олевського р-нів).

Незважаючи на невибагливість до умов жит-

тя, будівельні якості сосни перебувають у значній залежності від клімату та багатства ґрунтів. Ця порода утворює багато кліматичних та екологічних форм.

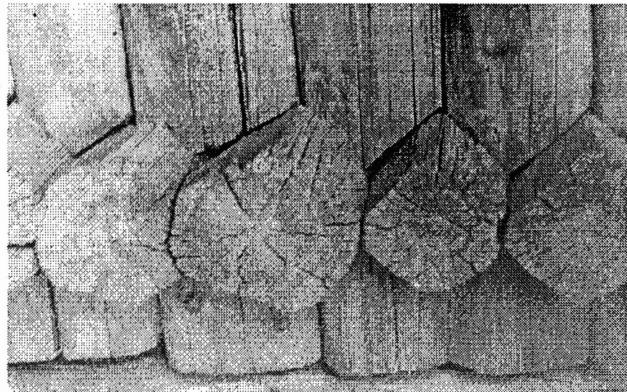
Найбільшу цінність мали дерева, що виростили на пухких піщаних або мілких глинистих, порівняно бідних ґрунтах, у суворих кліматичних умовах. У них були надзвичайно вузькі річні кільця (“дробний шар”, “дробна летовинка”, “дробні летовища”), низька, товщиною “в один палець” заболонь (“оболонь”) і добре розвинутий великий “стрижен” (ядро) темно-жовтого (буруватого) кольору. Ці сосни мали багато живиці (“жиру”, “смулу”, “осмулу”, “мозги”, “маздри”, “толдиці”), їх деревина була міцною, стійкою до трухлявіння (“кrexу”), загнивання та шкідників (“шашеля”, “короїда”, “шкіля”), добре зберігалася в будові. В дендрологічній науці таке дерево відоме під назвою “рудової”, “кондової” сосни. Поліщукі називали її: “стрижневою”, “стрежінню”, “волоковою”, “лутичною”, “лутицею”. Зустрічалися й інші термінологічні означення, пов’язані з її структурними та якісними показниками: “тверда сосна” (с. Іванків Малинського р-ну), “тонкослойста сосна” (с. Буки).

Стрижнева сосна полюбляла здебільшого низовини (долини) з ґрунтами помірної вологості (с. Борутино, Прилуки, Лучанки, Дівошин Овруцького, Любовичі Малинського, Журжевичі Олевського р-нів), чи оточені болотами, малородючі пагорби (“порослі”, “притурки”, “труди”, “грудки”, “горбки”, “бугорки”, “возвищеності”: с. Недашки, Буки Малинського, Сингаї, Павлюківка Народицького, Нівіцьке, Буда Вовчківська, Денисовичі, Червона Зірка Поліського, Домінське Овруцького, Озеряни, Корощино, Майдан Олевського, Сновидовичі Рокитнянського р-нів). В цих умовах сосна найкраще “бере смул” (с. Великий Кобилин Овруцького р-ну) і деревина її набуває високих будівельних показників.

Не використовували у будівництві сосну “оболону” (“морковину”, “морковник”, “пухачину”, “пухач”, “буях”, “буякувату”, “кромшак”, “синяк”, “коробейну”, “оболонову”, “пусту”, “сріковату”). Вона відзначалася значними розмірами заболоні, малим ядром і широкими кільцями – “мензуреватим” (“редким”) шаром (звідси її ще одна назва – “мензуревата сосна”; (с. Піхочицьке). В дендрологічній літературі ця сосна відома як “м’яндова”, колір її деревини значно світліший, ніж у стрижневої, а заболонь майже біла (часом синювати; с. Юріве Олевського р-ну). Такі дерева росли на багатих, родючих ґрунтах з надмірною кількістю вологи. Вони дуже швидко досягали будівельних розмірів (“буях – буйно ріс” с. Стовпинка), але “були пустими, як гарбуз”

³Булашев Г. Український народ...– С. 319.

(с. Дівошин), “чуть заболеними” (с. Луговики), “у них мало живиці і багато води” (“подсочки”, “шпигнара”, “маздри”); (с. Макалевичі). Така сосна швидко “трухлявіла” (“кидався крех”) та пошкоджувалась “шашелем”. Згідно зі свідченнями респондентів, стрижнева і оболона сосни часом могли рости поряд (с. Листвин, Левковичі Овруцького, Корощино, Озеряни, Журжевичі, Лопатичі Олевського р-нів).

Фрагмент зрубу хати. Село Ігнатпіль Овруцького р-ну. Серед. XIX ст.

Неякісну деревину давали і сосни, котрі виросли на неродючих, посушливих, піщаних пагорбах (“на буграх”), чи в місцевостях з надмірною кількістю вологи, в мочарах та болотах: “на тягучих мохах” (с. Недашки); “в зарослях багна” (с. Серховичі). Річний приріст деревини в цих умовах був дуже незначним: “дерево не росло, а мутилось” (с. Недашки), тому сосна тут діставала низький, покручений і сучкуватий стовбур з низько посадженою кроною і товстим кривим гіллям. Деревина її була слабкою і крехкою. Таке дерево називали сосна-“карамза” (“свиня”), часом (як і оболона) вона носила назву “морковина”. Місцями сосну, котра росла на піщаних пагорбах, називали “трудовою сосною”.

Низьким і сучкуватим стовбуrom відзначались сосни, що росли біля полів на “отрубах” – окраїнах лісу (“краж”, “креж”, “кражова сосна”, “крежовата сосна”). Деревина їх мала червоне (“руде”) забарвлення (с. Зубковичі), а стрижень був дуже єміщений вбік (с. Любовичі). По один бік стовбура у такого дерева сконцентрувалося дуже багато смоли, тому воно “аж кришилося” (с. Хочино). “Коли краж покласти в стену, то його поведе, він скоро обсиплеться” (с. Зубковичі).

З особливою повагою відносились поліщуки до сосен-насінників (“семеніків”), їх ніколи не зрівали – тримали на насіння (такі дерева мали крупну кору і родили багато шишок; с. Макалевичі). Під час вирубки на ділянці залишали 2-3 найкращі сосни на насіння (а в нижній частині на них дещо стісували кору, щоб ніхто не чіпав; с. Хочино).

Для зведення стін житла будівельники використовували ліс віком не менше 70 років (“спелу сосну”). Молоді сосни (віком 40-60 років) навіть при досягненні ними будівельних розмірів у зруб не давали. Швидкоросле дерево було “посним” (оболоним). Спілу сосну впізнавали за гладкою і бліскучою (“лощавою”) корою жовтуватого кольору (“жовтою”, “янтарною”, “білою”: с. Недашки, Любовичі Малинського, Сингаї, Сілець, В’язівці Народицького, Обіходи Коростенського, Дівошин, Листвин, Лучанки Овруцького, Журбовичі, Корощино Олевського р-нів). Місцями респонденти уточнюють, що в нижній частині стовбура кора мала бути темною (“сірою”), а вище – жовтою (с. Любовичі, Борутіно). В с. Дівошин вважають, що на хороший сосні з південного боку стовбура кора жовта і більше гілок, з північного стовбура порослий мохом і гілок менше. Стрижнева сосна має тонкі гілки жовтого кольору (“дробне голля”) і короткі та тонкі голки хвої (с. Луговики). Дерева, які мали темну (“чорну”, “сірувату”, “коричневу”, “мутну”), крупну і шерехувату (“драпчату”) кору з “шип’яками”: (“кораві дерева”), темні товсті гілки, довгу і крупну хвою для будівництва не використовували (с. Луговики). В стрижневої сосни “голля” було рідке і локалізувалось на вершку, в оболоні густіше і починалось від половини висоти стовбура. В першої воно “як у груші обвисало”, в другої – “стирчало вверх” (с. Листвин). Крони стрижневої сосни була “блистящею”, в оболоні – “мутною” (с. Жубровичі).

Особлива увага приділялась матеріалу, що йшов на найбільш відповідальні елементи житла: сволоки, підвалини, нижні вінці тощо. Для цього брали дерево, “що сто і більше год на пні стояло” (с. Горинь, Буки Малинського, Грэзля Поліського, Дівошин, Лучанки Овруцького, Сілець, Сингаї Народицького р-нів). Його називали: “стародерев”, “стародеревна сосна”, “старий ліс”, “осмул”, “колишній лес”, “стара посадка” тощо. Таку сосну серед інших можна було впізнати за високопіднятою кроною “кулястої” форми (с. Луговики). Особливо цінились у будівництві дерева віком 150-200 років, “з яких ніколи не спускали крові “живиці” – с. Великий Кобилин, Озеряни. Ця сосна “як засхне, то така як кіст’” (с. Буки), і “її нічого не бере” (с. Вишевичі Радомишльського р-ну), вона “муцна як камінь, має добру жирноту і її ніколи не б’є шашль” (с. Великий Кобилин). У такого дерева “смул” виходить назовні по всій висоті стовбура (с. Великий Кобилин). Серед інших його впізнавали за майже плоскою формою крони (с. Буки).

Значним успіхом користувалася в поліських будівельників “oberdova сосна” (“обердина”, “пебердина”). Вона мала дуже багато “осмулу”,

“живиці” в середині; “воно таке смілне, як луна” (с. Зубковичі). Така сосна мала внутрішні тріщини вздовж стовбура, залиті смолою (Вишевичі, Зубковичі, Великий Кобилин), “вона йшла шарами деревина-осмул, деревина-осмул і т.д.” (с. Озеряни), “така сосна має осмулу (ніби гниль) між стрижнем і оболоню” (с. Лопатичі). Впізнавали її за темною барвою, ніби прогнилих сучків: (с. Озеряни). Така сосна міцна як “сталюка”, вона дуже тверда, хата з неї надзвичайно тепла і довговічна. Обердової сосни ніколи не “б'є шкіль”. Проте у будівництві використовували тільки колоди, виготовлені з цього дерева. Коли його колоти чи різати, то воно кришилось; тому ні дощок, ні півколод з нього не виготовляли (с. Вишевичі, Зубковичі). Іноді її ще називали “ситьовою” чи “хаутною”.

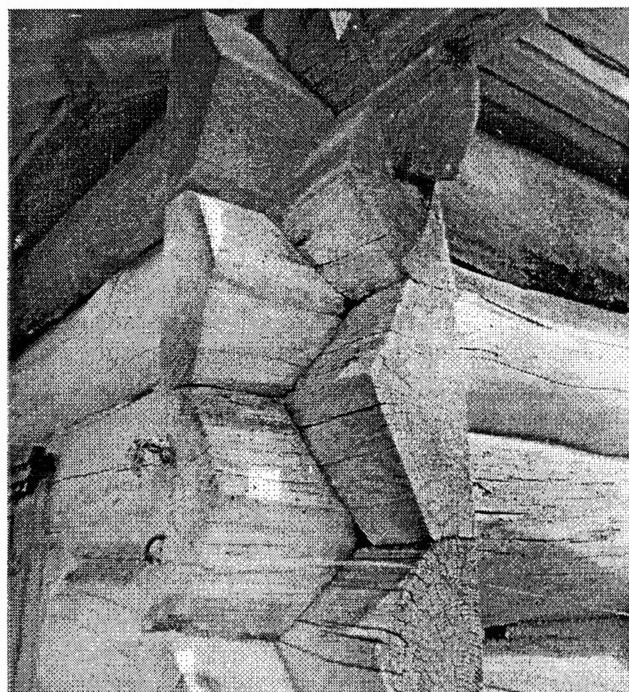
Поліщукі слідкували за правильністю заготівлі та підготовки сосни до будівництва. Зрубане дерево відразу на місці позбавляли гілля. Дуже часто з сосни знімали кору ще в лісі, на місці заготівлі (с. Озеряни, Майдан, Корощино). Коли сосну потримати в корі один-два місяці, то в ній заводиться короїд (місцями вважають, що для цього достатньо два-три тижні – с. Корощино). В обкорованій деревині шашіль не заводиться і вона швидше сохне (с. Майдан). У с. Луговики протягом п'яти-шести місяців стовбури не позбавляли зеленого вершка, який весною мав стягнути всю рідину, що була ще в дереві.

Широко застосовували поліщукі у будівництві дуб. Для цієї мети вживали дуб звичайний (*Quercus robur L.*). Це – ядрова порода, з вузькою заболонню і великим ядром. Деревина дуба дуже тверда, пружна, щільна і міцна. Вона досить важка, не жолобиться, легко колеться, стійка проти загнивання і домового гриба.

Поліщукі звертали увагу на те, де ріс дуб: в “гущі” лісу, “на бору” (“лесовий” дуб; с. Недашки) чи на “свободі” (в полі, дворі). Для будови заготовляли дуби в “гущі”. Тут вони “стройні і не голисті” (с. Піхоцьке), “мають менше сучків і ровний стовбур” (с. Денисовичі), “високі і гонко ростуть” (с. Корощино). Як свідчить дендрологічна наука, прямостовбурні, циліндричні стовбури дуб формує тільки в змішаних деревостанах з підгоночними деревними породами⁴. Дуб, що ріс на свободі (“польовик”, “луговик”, “грак”, “гракове дерево”, “городній дуб”; с. Каленське, Корма Коростенського р-ну), мав невисокий стовбур, багато товстого “голля” і давав малий вихід діловій деревині. Тому з нього виготовляли хіба що “палі” фундаменту. Власне на палі, які вкопувались в землю, найбільше підхо-

дили фрагменти дуба з великою кількістю сучків – “там де сук – деревину не пошкоджує гниль” (с. Журбовичі).

Перш за все будівельні властивості дуба визначали за якістю деревини. По твердості їх поділяли на “м'який” і “твердий” (с. Любовичі Малинського, Рубежівка Коростенського, Жубровичі, Юрівського р-нів). Твердий, звичайно, мав вищі будівельні показники, “м'який” у будівництві, як правило не використовували, хіба що для виготовлення столярних виробів. Місцями, враховуючи структуру деревини, перший називали “дрібнопористим”, другий – “крупнопористим” (с. Любовичі).

Фрагмент зрубу хати. Село Недашки Малинського р-ну. Кін. XIX ст.

Дуб звичайний має багато екологічних, біологічних та кліматичних форм⁵. За кольором деревини поліщукі найчастіше розрізняли “червоний”, “білий” та “синій” дуби. Червоний (“красний”, “ольховий”) дуб з крехкою і менш міцною деревиною (“як з ольхи”) в будівництві практично не застосовували. Він “порсткий” (с. Недашки), “слабкий” як кропива – пріє” (с. Листвин). Хорошим вважався дуб “білий”, в якого річні кільця (“шари”, “літовина”, “літовища”, “літовища”), “як у ясена”. Надзвичайною міцністю відзначався “синій” дуб (“синяк”), який мав синюватий колір деревини – “він муцний як залізо” (с. Жовтневе Олевського

⁵Там само.

⁶Терміном “червоний” поліщукі означають одну з відмін дуба звичайного (не слід плутати з дубом північним – *Quercus borealis Michx.*).

р-ну). Останній ріс у наближених до боліт низинах з достатньою кількістю вологи, "на грудах", "на горбках" (звідси і його інші назви: "трудовий дуб" (с. В'язівка), "торбовий дуб" (с. Замисловичі Олевського р-ну).

Проте найбільш поширеним на Поліссі є поділ дубів на два типи: дуб "нелинь" і дуб "простий". Властиво це дві відміни дуба звичайного – рання (f. *praecox* Czern) та пізня (f. *turdiflora* Czern). Крашою для будівництва повсюдно визнавали пізню форму (дуб- "нелинь"). Він дуже міцний, твердий, стійкий до пошкодження гниллю і довго зберігається в будові. Впізнавали цю форму дуба за "восковим" кольором деревини (с. Недашки, Озеряни). "Нелинь" розпускається на два-четири тижні пізніше від ранньої відміни. Власне це відбилось і у приказці: "Поки нелинь не розов'ється, віл не напасеться" (с. Любовичі). Цей дуб родить багато жолудів і на зиму не скидає листя: "він бойтесь зими і не скидає листя, як чоловік кожуха" (с. Хочино). Пізня форма дуба важче від ранньої піддається обробці, вона гірше горить (с. Обище Олевського р-ну): "цей дуб не горить, а тліє" (с. Білокоровичі Олевського р-ну). В с. Сновидовичі вважали, що "як нелинь не скинув листя – слід чекати суворої зими". Для означення цієї форми поліщукі вживали й інші терміни: "нелетень" (с. Чоповичі), "нелин" (с. Рубежівка), "велетень" (с. Буки), "слезень" (с. В'язівці), "лежень", "ленивий дуб", "ледачий дуб" (с. Макалевичі), "лінівець" (с. Тепелиця), "лень" (с. Лопатичі), "елень" (с. Радовель), "олень" (с. Кишин Олевського р-ну), "дубясень" (с. Юрів). В с. Буки пізню відміну називали: "сам", "самець"; ранню – "сама", "самка"; в с. Озеряни відповідно: "юньський" і "юльський" дуби; в с. Горностайліпіль колишнього Чорнобильського р-ну: рання форма – "боровий" дуб, пізня – "лесовий" дуб. Часто дуб- "нелинь" ототожнюють з "синім", "білим", "твірдим" чи "дрібнопористим" (с. Недашки, Рубежівка, Любовичі). Крім "простого" йому протиставляли – "настоячий" (с. Макалевичі), "м'який" (с. Рубежівка), "крунопористий" (с. Любовичі) чи "червоний" (с. Сингаї, Недашки, Листвин) дуби. В с. Діброва Олевського р-ну простий дуб називали "ніколаївським" (він розвивається до 22 травня – Теплого Миколи).

Місцями респонденти старших вікових груп вирізняють і більшу кількість відмін дуба звичайного. Так у с. Майдан крім дуба "раннього" і "пізнього" вирізняють ще "середній", а в с. Стовпинка дуб поділяли на шість відмін: "чорний", "білий", "розовий", "синій", "восковий" та дуб "нелинь".

На властивості деревини впливали морфологічні ознаки рельєфу та фізичний стан ґрун-

тів. Так, дуб "нелинь" ріс переважно у понижених місцях і в заплавах (він витримував затоплення)⁷. Аналогічну інформацію подають респонденти – дуби з високими будівельними показниками росли в низовинах, на глинистих ґрунтах та чорноземах ("чорній землі"): "на долинах перед болотом, де глибоко залягає чорнозем – дуб лучше" (с. Піхоцьке); "з долини дуб найлучший" (с. Стовпинка); "дуб музний на долині" (с. В'язівці); "дуб хороший на грудах, а не в вогкому місці, тут він м'який" (с. Новий Дорогичин Народицького р-ну); "на низу дуб хороший" (с. Нівецьке); "на низу дуб синій – найкращий" (с. Радинка Поліського р-ну); "хороші дуби на низинах, в чорноземі" (с. Червона Зірка); "дуб особливо добрий в долині, на глинистих ґрунтах" (с. Недашки); "на грудку, при болоті – дуб крепший" (с. Сновидовичі). Дуби, які росли на піщаних пагорбах ("кошлаки") мали гірші якісні показники: "тут дуб крехкий" (с. Нівецьке); "внизу, коло боліт, дуб хороший – довго стоїть, з верхов, з песков – дуб довго не стоїть" (с. Куповате колишнього Чорнобильського р-ну); "на високом місці дуб слабкий – "красний", на низу дуб крепкий – "синій" – він пізно розвивається" (с. Луб'янка Поліського р-ну).

Як твердять респонденти старших вікових груп, в будову брали дуб віком "не менше ста літ" (с. Грезля), "бо старий дуб має кращий стрижень" (с. Зелена Поляна). Хоча місцями твердять, що дуб у віці 80-100 років є твердіший від старшого за віком⁸.

Вагомою ознакою при підборі дуба була форма та структура крони: у будівельного дуба вона в більшій мірі розвинута по вертикалі. Дуби з розлогою кроною для будови не годились. Перед використаннями на будову зрубаний дуб старались витримати протягом двох-трьох років на свіжому повітрі, щоб він "переболів". Під час цього кора і верхня (менш стійка) оболонка колоди ("обмолода") обігнивала, після чого колоду протісували⁹.

Поліщукі наділяли дуб і лікувальними властивостями (с. Луб'янка). Тут вважали, що "коли на весні хтось почус перший грім, то треба голову і спину притулити до дуба і покачать голову по стовбуру та почухати спину – щоб голова не боліла". В Овруцькому районі подібним способом лікували епілепсію.

За свідченнями поліщуків старших вікових груп, на Поліссі у будівництві застосовували осику (*Purpulus tremula*) та вільху чорну (*Alnus glutinosa*).

⁷Бордович Г., Бордович М. Атлас... – С. 72.

⁸Тарас Я. Вибір місця... – С. 99.

⁹Глушко М. Релікти водного транспорту поліщуків Київщини // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.– Львів, 1995.– Т. 230.– С. 193.

nosa), хоча жител, у стінах яких використана деревина цих порід, не так вже й багато (див. табл. 1).

Особливо неоднозначним було ставлення до осики (як в технологічному, так і в обрядовому відношенні). Її трухляву, з гнилою серцевиною часом і за дерево не вважали. Вона “дуплината” – дуплана (с. В’язівці), “осотовата” – з гниллю в середині (с. Любовичі), “в дугу гнететься” (с. Буки). Осика, як і вільха, “тріскається” (с. Корма, Макалевичі), їх крутить (с. Обіходи Коростенського, Левковичі Овруцького, Військове Поліського р-нів). В с. Ігнатполі ці породи означають, як “редке дерево”, вважають, що вони не тримають тепла і “годяться тільки в холодні постройки”. В деяких місцевостях (с. Обіходи, Іванків) респонденти визнають, що зрідка в зруб хати могли класти вільху, проте використання для цієї мети осики категорично заперечують. В с. Бігуни вільху застосовували тільки для холодних будівель, осики ж взагалі “брать не положено”. Негативне ставлення до осики, як до будівельного матеріалу відбилось у весільній пісні (с. Тепелиця). Коли родичі молодого приходили до молодої на “закосичину”, а їх не гостинно приймали – перші кепкували з останніх:

У нашого свата – осикова хата,
А стіни – з берези,
Сидять закос’яни тверезі.

Проте частіше (як правило, респонденти старших вікових груп) зрубану з осики (як і з вільхи) хату вважають крашою від соснової. Свідченням цього можуть бути наведені нижче характеристики цих порід поліщуками: “старіє люди, в основному, хати будували з ольхи та осики” (с. Рудня Базарська Народицького р-ну); “найкращі стіни хати восьові” (с. Піща-не Камінь-Каширського р-ну); “осика сильно крепке дерево, як засохне – двесті год стоять буде” (с. Макалевичі); “хата з осики сама тепліша” (с. Павлюківка, Жерев); “вона крепча від соснової” (с. Павлюківка, Любовичі, Сингаї); “осика лучше сосни – вона не має смоли і не набирає морозу” (с. Теремці колишнього Чорнобильського р-ну); “осика ще лучша від сосни, вона тепліша, плотніша” (с. Буки); “осика як високе – саме лучше дерево, найбільше держить” (с. Любовичі). На осику і вільху ніколи “не нападав шашіль” (сс. Павлюківка, Ігнатполь, Макалевичі). Проте місцями вважають, що шашіль “не єсть тільки осики, а ольху єсть” (с. Рудня Комсомольська). За повідомленнями респондента з с. Куповате вільху пошкоджує особливий вид шашеля – “дударик”, який відзначається невеличкими розмірами. Осику він не пошкоджує. Це дерево, хоч і м’яке, проте довго стойте.

Часом осиці перед вільхою надають перевагу: “хата з осики лучша від ольхової” (с. Любовичі). Причину цього уточнюють в с. Сингаї: “Осика лучше від ольхи, бо ольхове дерево більше крутить”. В с. Гдень Брагінського р-ну Гомельської обл. (Білорусь) теж вважають, що “хата лучше з осини, бо ольхову хату як переносить, то її крутить”.

Поряд з тим, респонденти застерігають, що осика добре зберігається тільки в сухому місці, тут вона “так засихає, робиться такою муцною, що топором не врубаєш” (с. Буки). Вільха теж не терпить мінливого середовища: “вона добре стоїть або в сухому, або у вологому місці” (с. Жерев). Враховуючи її водостійкість¹⁰ на відміну від інших порід, поліщуки дуже часто виготовляють з вільхи “дно” та нижню частину (занурену в воду) колодязів. У цьому застосуванні її надають перевагу навіть перед дубом, оскільки (дубове дерево дає воді “чорноту” – темне забарвлення (с. Закусили Народицького р-ну)). В с. Недашки вільхову хату вважають найбільш довговічною. Це пояснюють тим, що при висиханні на поверхні “ольхового” дерева утворюється плівка, яка забезпечує її від загнивання та пошкодження шашелем. Зазначена властивість вільхи має пояснення в дендрологічній науці. Дубильні речовини, які є в цьому дереві, виступаючи на поверхню утворюють з солями металів сполуки – захисний бар’єр, який значно збільшує стійкість деревини¹¹.

Таке ж дуалістичне відношення до осики спостерігається у народних повірях, пов’язаних з цим деревом. З одного боку, осика – прокляте і нечисте дерево, “яке по Божому в хату брати не положено” (с. Каленське, Норинці). Місцями вважають, що про нього не можна навіть “вспомінати”, бо це “погане дерево” і з ним пов’язане все “погане” (с. Норинськ)¹². В с. Дівочин його називали “чортовим деревом” і вірили, що коли осику взяти в будову, то в хаті не буде спокою, “буде колотитись, як осика колотиться”. “Осика – саме непрятне дерево в хозяйстві і во всьом. Це дерево – противнародне. Воно Богом наказане, тому з нього не строять. Бог наказав осику за те, що хреста (на якому розіп’яли Ісуса) зробили з неї. Власне тому в осики постійно тримають листя. Осиновою палкою навіть не можна бить худобину. Коли вдарити такою палкою корову, то корова буде кров’ю мочити і вона не пойде до бика (таке ж може статися і з свинею)” (с. Стовпинка). Часом ре-

¹⁰ Вакулюк П.Г. Оповіді про дерево.– Київ, 1991.– С. 107.

¹¹ Там само.– С. 107.

¹² Тарас Я. Вибір місця...– С. 97.

спонденти навіть стверджуючи перевагу осики за якісними показниками перед сосною, її використання при спорудженні житла заперечують (с. Ігнатпіль, Буки). “Колись старі люди робили хати з осики, тепер тільки з сосни, з осики – положено” (с. Мала Фосня Овруцького р-ну), “хоч осика краща від сосни, в хату брати не положено” (с. Лопатичі). “Хоч осика як засохне – така як сталюка, з осики і ольхи робить не положено” (с. Зубковичі); “з осики і ольхи робить не заведено” (с. Хочино).

В застереженнях щодо осики спостерігається, як правило, християнський контекст. Негативне ставлення до неї пов’язане з біблійними християнськими мотивами та персонажами: з неї зробили хреста Спасителю, на ній повісився Юда Іскаріотський, осика шелестом свого листя видала св. Йосифа і Пречисту Діву, її прокляв Христос, бо вона зашуміла, коли він під нею ховався тощо. В с. Бігунь, осику вважають “проклятою”, бо “вона предала святого, котрий під нею ховався” (в іншому варіанті на ній повісився якийсь святий).

З другого боку, поліщуки, навпаки, визнають осику чи не найсильнішим апотропеїдом з усього рослинного світу. Вона є найкращим оберегом від усякої нечисті: чортів, упирів, відьом, чаклунів, покійників тощо. “Осики боїться злій дух і втікає від неї” (с. Норинськ). Осиковий кілок забивали в могилу відьом, чаклунів, упирів, щоб ті не могли вийти з неї. З цією ж метою осиковим було віко труни (в крайньому випадку хоча б одна дошка чи кілок)¹³. В с. Військове вірили, що коли чоловік (чаклун, відьма) не може померти, то в “стольничині” (дошці стелі) необхідно вивертіти отвір і вбити туди осикового кілка.

Як відвертаючий від усякої нечисті засіб, осику широко застосовували у народній архітектурі. Осикова огорожа навколо обори (чи хоч декілька таких колів чи ворин у ній) забезпечували худобу від відьом. Часом з цією ж метою в огорожу втикали осикові гілочки, чи прив’язували худобину до осикового кілка¹⁴. В с. Норинськ існував звичай в день свята Івана Купала на воротах встановлювати осикову галузку і борону вверх зубами – це запобігало проникненню на територію двору нечистої сили.

Іноді осикові галузки як захист проти відьом тримали в хаті; осикові шматки, покладені біля вікон і дверей, не дозволяли проникнути в житло покійникам¹⁵. В с. Мотійки вірили, що коли в новій хаті не велось життя, то необхідно посвятити чотири осикові кілки і вбити їх в чо-

тири стіни (навхрест). Часом шматки осики тут розкладали і біля всіх дверних та віконних отворів. У деяких селах осикові елементи вважають обов’язковими у зрубі хати. Так, у с. Любовичі при “заклашині” осиковий кілок вбивають у покутньому замку підвалин (чи вкладали сюди осикову тріску поряд з іншими дарами). В с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну інформатори повідомляють, що зруб хати обов’язково колись мав бути з “восового дерева”, щоб “чортіки не лізли в хату”.

Таким чином, наші польові матеріали та літературні джерела дають можливість заперечити твердження деяких дослідників про те, що осику ніколи не застосовували при спорудженні будинків¹⁶. Хати з застосуванням цього матеріалу побутували на Чернігівщині, Харківщині¹⁷, Львівщині¹⁸, зустрічались на Волині¹⁹, Поліссі²⁰ та в інших регіонах. Як можна судити з обстежених нами будівель, осиковий (чи вільховий) зруб (власне житлові частини) зустрічається, як правило, в будівлях початку – третьої чверті XIX ст., в житлах кінця XIX ст. ці матеріали використовували при спорудженні холодних приміщень (сіней, комори).

Деревина осики відзначається високими якісними показниками: вона легка, м’яка, еластична, не тріскається, легко колеться і обробляється, легко вбирає і віддає вологу. Колір деревини жовтуватий чи атласно-блілий (іноді з зеленуватим відтінком). Правильно підібраний і заготовлений осиковий матеріал у сухому місці надзвичайно міцний і довговічний, стійкий до загнівання і шкідників. Подібні властивості має і деревина вільхи: вона м’яка, легка, еластична, добре колеться, обробляється і має переваги перед іншими породами за водостійкістю. Деревина цих порід безядрова, на ній майже не видно різниці між весняними і літніми шарами.

Особливу увагу приділяли поліщукам заготівлі та підготовці цього матеріалу. Вільхові та осикові колоди сушили в корі (необхідно, щоб вони “під корою зав’яли – с. Сингаї, В’язівка, Озеряни). Позбавлені кори стовбури при сушінні “тягне” (крутить), особливо це стосується вільхи (с. Озеряни, Рудня Комсомольська Олевського, Оташів колишнього Чорнобильського, Сингаї Народицького р-нів, Гдень Брагінського р-ну, а

¹⁶ Там само.– С. 317

¹⁷ Вакулюк П.Г. Оповіді...– С. 98.

¹⁸ Радович Р. Традиційне сільське житло Підгір’я кін. XIX – поч. XX ст. // Народознавчі Зошити.– 1995.– N 4.– С. 223.

¹⁹ Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – поч. XX ст. // НТЕ.– 1981.– N 6.– С. 75.

²⁰ Данилюк А. Народні будівельні традиції // НТЕ.– 1986.– N 1.– С. 80.

¹³ Булашев Г. Український народ...– С. 318.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

осикове дерево ще й тріскається. Цей недолік осики поліщуки пояснюють різницею у швидкості висихання – зовнішніх і внутрішніх шарів деревини: в той час, як перші сохнуть дуже швидко і при всиханні зменшуються в діаметрі, діаметр внутрішніх шарів, які зберігають вологість залишається незмінним – результатом цього є утворення тріщин (с. Рудня Комсомольська).

Зважаючи на те, що залишаючись протягом довгого часу в корі вільха починає загнивати, кору з неї знімали через один-півтора місяця після початку сушіння (с. Бігунь, Озеряни). Позбавлене кори вільхове та осикове дерево відразу рекомендувалось класти в зруб. Вільху могли вкладати в зруб і безпосередньо після заточівлі (с. Збраньки, Рудня Комсомольська, Оташів). Зрідка в стіну сирою вкладали і осику, але тільки півколоди, бо колоди тріскалися (с. Рудня Комсомольська, Оташів). Проте в деяких селах (с. Червона Зірка Поліського, Бабиничі Народицького р-нів) вважали, що зруби можна складати лише з колод вільхи та осики, бруси і півколоди для цієї мети не годяться.

При підборі дерева слідкували, щоб воно було молодим, не старшим як 40-50 років (с. Лучанки). В стигому віці (60 років) вільху і осику пошкоджує серцевинна гниль. Слідкували, щоб стовбур був “правенький” – рівний (с. Лучанки; з чистою і гладкою корою, без сучків (с. В’язівка). “Сучкувата” осика мала багато “голля” (сучків з отворами), вона була “дуплинатою”, “осотоватою” з дуплом, трухлятиною і гниллю всередині (сс. Лучанки, Іванків, Любовичі, Озеряни). Важливою ознакою при відборі дерева був колір кори. Найкращі будівельні якості мала осика з “гладкою” (“лощавою”) корою зеленого кольору (с. Грэзля, Недашки), чи “сиза” осика – з сизо-зеленуватим кольором кори (с. Любовичі). За рівним, гладким, зеленого кольору стовбуrom (без моху, губок і нарости) вибрали осику і в с. Верхи Камінь-Каширського р-ну. (“В осики старше 60 лет – кора чорна” (с. Озеряни). Враховували при відборі дерев і властивість осики скидати на зиму не тільки листя, а й дрібні гілочки. Хорошими, за словами респондента з с. Дівочин, були ті дерева, які на вітрі (в літній період) “не кидали голля”.

В природі зустрічається багато різновидностей осики. В середині ХХ ст. на території Швеції, Фінляндії, Росії було виявлено гіантську або зеленокору форму осики²¹. Це могутні дерева з високопіднятими кронами, рівними і гладенькими стовбурами і корою білого або зеленого кольору. Древесина цієї форми осики має надзвичайно високі будівельні показники, її не пошкод-

жує серцевинна гниль. Внаслідок постійного винищення до початку 90-х років ХХ ст. на території колишнього Радянського Союзу залишилось тільки декілька сотень особин цієї форми²². Порівнюючи показники, за якими поліщуки відбирали будівельну осику з ознаками гіантської форми, можна припустити, що товсті вінці (діаметром 50-60 см), з яких зложені стіни житлових камер першої половини – середини XIX ст., виготовлені власне з цієї форми осики.

За гладкою, чистою корою, зеленого кольору визначали і будівельну вільху (с. Недашки). Остерігались брати дерева з “рудим стрижнем” (серцевиною) – вони швидко трухлявили (с. Гута Кам’янська Камінь-Каширського р-ну). За словами респондента з с. Буда Вовчківська, вільху вибрали за надтесом стовбура (“до живого”); те дерево мало найкращі будівельні властивості, при надтесі якого більш колір деревини дуже швидко змінювався на червоний. З точки зору дендрологічної науки, таке дерево мало багато дубильних речовин, які, швидко окислюючись на повітрі, створювали хороший захисний шар.

З усіх видів тополі осика найменш виаглива до ґрунтово-кліматичних умов. Проте, найбільшу продуктивність і цінність має та осика, що виросла на багатих ґрунтах з достатньою кількістю вологи. Заготовляли її “на чорноземах” – “чорній землі” (с. Любовичі), на глинистих ґрунтах, в долинах, на “підгрудах” (с. Недашки, Нівецьке), коло боліт (с. Радинка), в зарослях “багна” (с. Сереховичі). На пісках осика погана – “рідка” (с. Сереховичі), тут вона швидко “потрухне” – с. Недашки.

Основний недолік осики – серцевинна гниль вражає дерево найчастіше на малородючих, сухих ґрунтах. В цих умовах осика росте довго і з віком трухлявіє. Поряд з тим на багатих, в достатній мірі забезпечених вологовою ґрунтах, осика швидко набирає будівельних розмірів і її не встигає вразити ця хвороба.

Вимоглива до багатства ґрунтів і вільха. На бідних ґрунтах вона, не досягнувши будівельних розмірів, пошкоджується гниллю чи зовсім гине. Дерева з хорошим будівельними показниками ростуть в долинах, низовинах, на незначних підвищених купинах (“трудах”) серед заболочених ділянок (с. Любовичі, Нівецьке). Вільху застосовували в народній метереології: вважалось, що коли “ольха рано розвивається – буде позня весна” (с. Озеряни).

При підборі деревини перш за все стежили, щоб дерево не було (“фаутним”, “хаутним”) з гнилою серцевиною (місцями його називали: “осотовате”, “ситаве”, “ситьове”, “обердове”).

²¹ Вакулюк П.Г. Оповіді... – С. 96-97.

²² Там само.– С. 97.

П	К - ТБ ОБСТЕ- ЖЕНИХ БУДІ- ВЕЛЬ	МАТЕРІАЛ ПІЗВАЛИХ									
		Із застосуванням*					Із застосуванням**				
ОСИКИ	ВІЛЪХИ	ВІЛЪХИ ОСИКИ	ТОЛОЛІ	ЛІПИ	ДУБА**	* АУБА ОСИКИ	ІНШИХ МАТЕРІАЛ.	ДУБ СОС- НА	ДУБ СОС- НА	ДУБ СОС- НА	ДУБ СОС- НА
ОВАСТІ											
Київська	94	78	52	3	1	3	3	2	2	3	3
Житомир.	67	52	8	5	5	1	1	2	2	2	2
Волинська	133	88	24	14	4	6	12	7	2	4	5
Рівненська	62	59									
Всіого	356	277	37	19	12	6	14	7	4	3	8
Всього в %		77,8	103			3,9		2,2		1,7	

* МАТЕРІАЛ ЗАСТОСОВУВАЛИ ПОРЯД З СОСНОЮ

** ЗАСТОСУВАННЯ ДУБА НА НІЖНІ ВІНЦІ З РУБУ /Крім
пізвалих/

Такі дерева впізнавали за наявністю сучків з гниллю всередині та наростів на стовбури – “туби” (с. Стовпинка, Сновидовичі, Ладижичі). Ступінь пошкодження стовбура гниллю досвідчені будівельники визначали за формою та розташуванням на стовбури “туби” (с. Лопатичі). Коли губа знаходилася в нижній частині стовбура, то дерево було пошкоджене по всій висоті, коли губа – високо, дерево нижче неї придатне для вжитку (гниль від нарости йшла в основному вверх, вниз – лише на 0,5 – 1,0 м). Коли губа була круглою – гнилі мало, видовженою – гниль пішла високо.

Найбільш простими методами вибору будівельної деревини були: спосіб “простукування” та “запитування”.

Перший полягав у тому, що обухом сокири постукували по стовбуру і прислухались як “томонить” дерево. Дзвінкий звук був ознакою хороших будівельних якостей, глухий (“як у порожньої діжки”) – давала неякісна (“хаутна”, “фаутна”) деревина з гниллю всередині. Так вибиралі сосну (с. Буки), дуб (с. Любовичі), вільху та осику (сс. Сингаї, Рудня Комсомольська, Ладижичі). В сс. Юріве, Тараси вважали, що коли сокира після першого удару лезом “не йде у стовбур, а відскакує”, то такий дуб хороший і міцний (він “твердий”), коли лезо сокира заходить добре – дуб м’який і має гірші будівельні показники.

При методі “запитування” на стовбури сосни “п’яткою” сокири робили клиноподібну зарубку (“до живого дерева”) і перевіряли товщину річних шарів, колір деревини тощо. Іноді вважали, що зарубку необхідно робити з південного боку стовбура (сс. Обище, Озеряни). Так вибиралі і дуб: найкращим був той, що мав синювато-блій чи восковий колір деревини (с. В’язівка). Пробну зарубку робили і при заготівлі вільхи та осики (с. Сингаї).

В с. Дівошин згадують метод підбору деревини “на першому снігу”. Дерева, навколо стовбурів яких після випадання першого снігу найперше з’являлись проталини, вважались найкращими. Таке дерево було дуже “теплим”, “воно саме по собі щасливе, воно щасливе для сем’ї” (с. Стовпинка). Стовбури таких дерев використовувалися здебільшого на підвалини і сволоки. Іноді навколо такого дерева проталини утворювались навіть взимку. Так, у с. Стовпинка, щоб знайти деревину на підвалини, “йшли в лес зимию і шукали дуба, навколо якого снег розтав”.

Досвідчені будівельники вміли відрізнити оболону сосну від стрижневої з “закритими очима” – по вазі: стрижнева сосна завжди була легшою від оболонової (остання мала багато рідини). Таким же чином визначали і якість дуба (с. Неда-

шки). Дуб з високими будівельними показниками (“нелинь”) був важчим. Як твердить інформатор з с. Озеряни, коли в воду кинути шматок дуба-нелинія і “дуба простого”, то перший потоне, а другий буде плавати на поверхні.

Час заготівлі деревини (особливо початок рубки) регламентувався на Поліссі народним календарем. Основними часовими параметрами, які визначали період заготівлі були: рік, пора року, фаза місячного циклу та день тижня.

Поліщуки вірили, що ніколи не можна починати заготівлю у “високосний” (“перехідний”) рік. Хоча б одна-две перші дерев’яки мали бути зрубані в іншому році. Недотримання цього правила, за повір’ям, могло спричинити всякі негаразди в майбутньому житлі.

Дерево завжди заготовляли в зимові місяці – “коли впала зима” (с. Озеряни); “тоді, коли жиця вже затверджується і не йде” (с. Корощино). “Дерево рубають, коли воно мертвє, коли рубаєш, а воно живе, йому больно і воно плаче – пускає мізку” (с. Лопатичі). Щоб впізнати, чи можна починати рубку – знімають фрагмент кори: дерево “не плаче, мізка ввібралась” – можна рубати (с. Журжевичі). Хоча місцями вважали, що дуб можна рубати будь-коли, перевагу віддавали теж зимовому періоду (сс. Нівецьке, Радинка). Зрубане в цей час дерево мало “мертвість”, багато “жиру”, було “муцним”, “смулним”, не трухлявіло і відзначалось стійкістю до шкідників (сс. Городечина, Буда Вороб’ї). Найчастіше дерево заготовляли в грудні та січні. Часом сюди включали ще й лютий (сс. В’язівка, Буда Вовчківська, Стовпинка). В с. Великий Кобилин, Стовпне вважали, що “найбільше жиру” має дерево, зрубане в січні та лютому. У с. Стовпне рубку проводили під час строго визначених сорока днів протягом цих двох місяців²³. Місцями період заготівлі звужували до одного місяця: лютого (с. Буда Вороб’ї) чи січня (с. Красилівка Овруцького р-ну). Найбільші часові рамки зафіксовано дослідниками в сс. Тараси та Рудня Грэзлянська Поліського, Білокоровичі Олевського р-нів. Тут деревину рубали з листопада до квітня²⁴ (власне у квітні на території України починається ріст сосни)²⁵.

Найбільш сприятливим часом для початку рубки повсюдно вважали листопад, “бо ще у вересні мозга (смола) виступає, а вже в глибоку осінь вона вбирається в сосну” (сс. Луговики, Сновидовичі). Місцями респонденти навіть стверджують, що заготовлене в цей час дерево найбільш якісне, “воно краще тримає смул” (сс. Лучанки,

²³Там само.– С. 100.

²⁴Там само.

²⁵Вакулюк П.Г. Оповіді...– С. 35.

Красилівка). Найбільш чіткі часові параметри заготівлі подав респондент похилого віку з с. Бігунь. Починали тут рубку у другій декаді листопада ("як йде подпovня"), завершували – в кінці другої декади лютого (15 лютого – на Стрітення). Після Стрітення, згідно із спостереженнями поліщуків, вже починається сокобіг ("по стовбуру йшла мозга"), тому зрізане в цей час дерево "пусте", швидко псується, легко пошкоджується шкідниками.

Час заготівлі деревини пов'язували із фазами місячного циклу. Чотири фази ("квадри", "кватіри") місяця мали на Поліссі по декілька термінологічних означень: 1) "молодик", "молодий місяць"; 2) "подпovня", "подпovний місяць", "неповний місяць", "гнила кватіра"; 3) "повня", "повний місяць", "старик", "старий місяць"; 4) "сходніє дні", "настаете молодика", "падь", "місяць збирає", "остання чверть", "старий місяць". Період росту місяця (перші дні декади) називали "месяц росте", "месяц прибуває", дві останні декади – "месяц убуває", "звернуло з повної", "місяць вже рушив".

Рубку ніколи не проводили в першій декаді місяця ("на молодику", "на новом місяце"). З новим місяцем поліщукі пов'язували активізацію сокообігу, появи шкідників. Древо, зрубане в цей час, "б'є шашіль" (с. Бігунь), воно швидко тріскається (с. Буда Вовчківська). Несприятливо для проведення рубки вважали і останню, четверту декаду – ("сходніє дні", "настаете молодика" (с. Норинськ).

Найкращим часом для початку заготівлі дерев поліщукі вважали сьомий-дев'ятий день "молодого місяця" – початок другої декади – ("як йде подпovня"; "як з молодика йде до подпovні"; "як завернуло на подпovню" (с. Борутіно, Бігунь). Місяцями за найбільш сприятливий час вважають третій-четвертий день "молодика" – ("як молодик притреться", "як молодик обітреться" (с. Каленське). В с. Куповате рубку починали тільки в середу другої квадри ("тоді шашіль не єсть").

Згідно із спостереженнями будівельників, найбільш якісною була деревина, заготовлена в другій ("на подпovні"; "на пудпovний місяць"); "як йде до повної"), та третій ("на повному місяці", "на старому місяці") декаді місячного циклу. За даними з с. Мар'янівка, тут дерево рубали виключно в другій і третій "квадрі" місяця (в період першої і другої "квадри" рубку припиняли).

Заготовляти дерево можна було в усі дні тижня за винятком "святої неділі", празників та постів. Проте місяцями респонденти старших вікових груп повідомляють: "Є такі дні, що дерево не можна заготовляти, тільки стукнеш по ньому (даже обухом сокири) – і воно всхоне. Є спеціаль-

ні дні, коли обрізають дерева, а є й такі – обріжеш ветку і дерево всхоне" (с. Озеряни).

Більш чітко регламентувався лише день початку рубки. Перш за все ніколи не починали робити у понеділок, "бо це початок тижня" (с. Сілець); "понеділок важкий день" (с. Домінське); "понеділок – чорний день" (с. Малий Дивчин Лучинського р-ну); "в понеділок Бог створив світ" (с. Боднарі Овруцького р-ну); "в понеділок основавсь світ – важкий день" (с. Мотійки). Несприятливо вважали суботу, "бо це koneць тижня" (с. Сілець); "субота – остання робота" (с. Мотійки); "субота – нещасливий єврейський день, тому все почате в цей день буде поєврейські, вверх ногами" (с. Думінське). Недобрими днями для початку робіт поліщукі вважали середу і п'ятницю: "посні дні" (с. Дівошин), "женські дні" (с. Болотниця). Хоча в с. Куповате середу вважають найкращим днем для початку заготівлі, а в с. Сновидовичі починали рубати ще й у п'ятницю.

Найкращими днями для початку заготівлі поліщукі здебільшого вважають вівторок і четвер ("мущинські дні"). Притому перевагу віддають як правило останньому ("чистий четвер"). Вважають, що в цей день всі і все очищається від гріхів (с. Зелена Поляна). Хоча місяцями четвер, як і понеділок вважають несприятливим (сс. Білокоровичі, Сновидовичі).

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо сказати наступне. Процесу підбору і заготівлі будівельної деревини на Поліссі приділялась особлива увага. Застосування певних порід для виготовлення окремих елементів споруд (підвальних, стін, віконної і дверної обв'язки, конструкцій даху тощо) визначалось перш за все їх якісними показниками (міцністю, довговічністю, вологостійкістю, стійкістю щодо шкідників, загнивання і трухлявіння). При відборі дерев народні будівничі особливу увагу звертали на окремі відмінні порід, котрі відзначалися вищою якістю і більшим виходом ділової деревини. Процес підбору проходив за допомогою цілого комплексу заходів, які базувалися як на раціональних народних знаннях про властивості деревини, перевірених багатовіковим досвідом, так і з врахуванням обрядово-ритуальних моментів. При цьому враховували кліматичні умови, морфологічні ознаки рельєфу, фізичний стан ґрунтів, а також строго регламентували часові рамки заготівлі.